

Орест КОРЧИНСЬКИЙ

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ГОРОДИЩА НА ОКОЛИЦЯХ СІЛ КОТОРИНИ, СТАРЕ СЕЛО, ЦВІТОВА

Середньовічні городища, що знаходяться між селами Которини, Старе Село Жидачівського району Львівської області та Цвітова Калуського району Івано-Франківської області є явищем особливим і досі незаниманим в археологічній науці. Йдеться про місцезнаходження шести укріплених поселень на площі близько 4 км². П'ять із них знаходяться на правому високому березі р. Дністер, на плоскогір'ї і обіймають площу близько 3,9 км², що між населеними пунктами Старе Село, Которини Жидачівського району Львівської області і Цвітова Калуського району Івано-Франківської області. Шосте городище розташоване навпроти, на лівому на березі р. Дністер, на околиці с. Козарі Рогатинського району Івано-Франківської області (рис. 1).

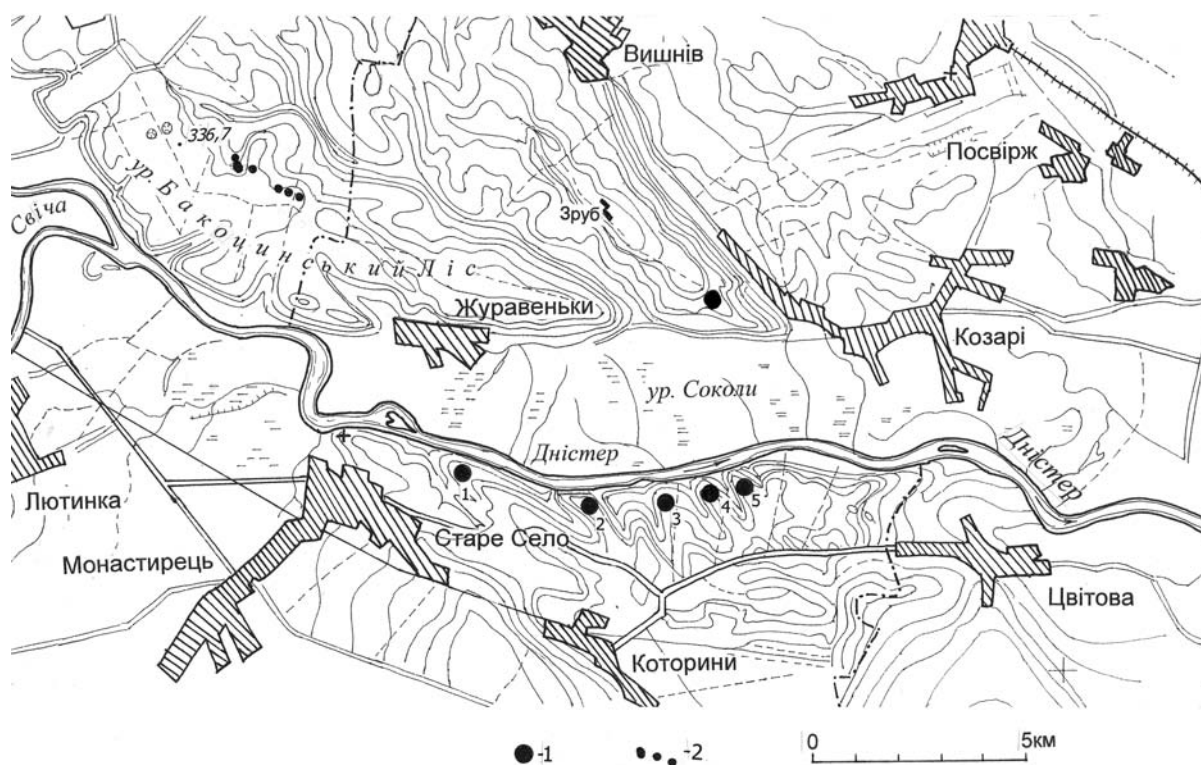

Рис. 1. План-схема розташування археологічних пам'яток між населеними пунктами Старе Село, Которини, Цвітова, Козарі. 1 – городища; 2 – курганний могильник
Fig. 1. Schematic plan of location of archaeological sites on territory between Stare Selo, Kotoryn, Cvitova, Kozari

Таке скупчення давніх укріплених поселень викликає неабияке зацікавлення, і разом з тим, низку непростих запитань. Головні із них зводяться до наступного: хто, коли і з якою метою спорудив таку кількість укріплених поселень на головній водній артерії Прикарпаття – Дністрі та яке було їх функціональне призначення.

Об'єктивна та обґрунтована відповідь на ці запитання, безперечно, дала б змогу заповнити важливу прогалину в історії та культурі давнього населення карпатського регіону України. Зважаючи на те, що писемні джерела – літописи не подають будь-якої інформації про

давні населені пункти у цьому мікрорегіоні, то правомірно, що це завдання належить археології.

Метою статті є детальна публікація отриманих результатів польових досліджень, що базуються, передусім, на аналізі інструментальних планів складених у 1993, 1995, 1996 роках Верхньодністрянською археологічною експедицією Інституту народознавства АН України, а також уточнення місцезнаходження городищ, їх складових частин та розмірів, топографії пам'яток, оборонних укріплень, особливостей забудови укріплених майданів. Серед пріоритетних завдань є встановлення часу функціонування укріплених поселень, історичної та культурної приналежності їх жителів. Отримані результати досліджень уперше дають змогу провести попередні узагальнення.

Названі городища містяться на території Українського Прикарпаття, в межах так званого Передкарпатського передового прогину, на плоскогір'ї, що знаходиться між населеними пунктами Старе Село, Которини, Цвітова.

Поверхню цього масиву характеризує пересічений рельєф, порізаний глибокими балками та ярами, дном яких стікають численні потоки, які беруть свій початок на вершині плато. Правий високий берег Дністра характеризують прямовисні скелі вапняково-піщаникового походження, лівий – представлений низькими терасами з великою кількістю старичних понижень. Більша частина цього масиву заліснена грабово-буковим, а місцями дубовим пралісом, який зберіг від руйнувань унікальний історико-культурний комплекс. Поверх залягають дерново-підзолисті та поверхнево оглеєні ґрунти, підслоєні мергелями, вапняками та піщаниками.

У 1987 р. загоном Прикарпатської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР¹ (керівник В. Опрыск) було відкрито та обстежено п'ять ранньосередньовічних городищ.

У статті під назвою “Городища у с. Которыно” відкривачами подано досить неточний, малозрозумілий і часом суперечливий опис пам'яток. В статті зазначено, що вони знаходяться на віддалі 1,5 км в напрямку на північ від с. Которино на правому високому (70–85 м) березі р. Дністер та простягаються з заходу на схід на віддаль більше 7 км [Опрыск, Дрогобыцкий, Мартынов, 1978, с. 379, 380]. З усього видно, що опис городищ поданий від с. Старе Село в напрямку до с. Цвітова, тобто із заходу на схід за течією р. Дністер. Для співставлення даних, подаємо опис цієї статті.

Городище–I займає трикутний мис в ур. Вали, обмежений з півночі схилом до ріки, а зі сходу та півдня глибокими ярами. З напільного боку городище захищене двома дугастими валами, розміщеними на віддалі 200–250 м один від одного. Їх висота становить 4,5–6,0 м, а довжина 500–600 м. Глибина ровів сягає 2–3 м. Перший (мисовий) майдан займає площу близько 2 га.

Городище–II розташоване за 2 км від першого в урочищі Лупана Яма. Воно трикутне у плані і має заокруглені кути. З заходу та сходу городище обмежене глибокими ярами, а з напільного (південного) боку трьома дугоподібними валами. Віддаль між першим та другим валами 170–200 м, а між другим та третім – 450–500 м. Висота валів становить 2,5–3,0 м, а глибина ровів 1,5–2,0 м. Площа городища сягає 1,5 га.

Городище–III також знаходиться в ур. Лупана Яма на віддалі 600 м від другого і має лише один укріплений майдан площею 1 га. Висота валу 1,5–2,0 м, а глибина рову більше 2 м.

Городище–IV, розташоване в ур. Чубата Гора, на віддалі 1 км від попереднього. Воно має п'ять ліній валів з ровами.

Три перші вали найбільш потужні їх висота становить 5,5 м, а глибина ровів, що їх оточують 4–4,5 м. Другий вал, що має довжину близько 1,5 км, знаходиться на віддалі 200 м від першого.

На віддалі 350–400 м знаходяться ще три лінії валів, висота яких становить 1,5–2,5 м. Вали оточені ззовні ровами глибиною 1,5–2,0 м. Площа мисової частини становить 0,5 м.

¹ Сьогодні Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича АН України.

Городище-V знаходиться на віддалі 1,5 км відносно четвертого і за формою близьке до першого. Воно укріплене двома валами висотою 3–4 м, віддаль між якими 150–200 м, а глибина 2–2,5 м. Укріплений майдан городища займає площу 1,5 га.

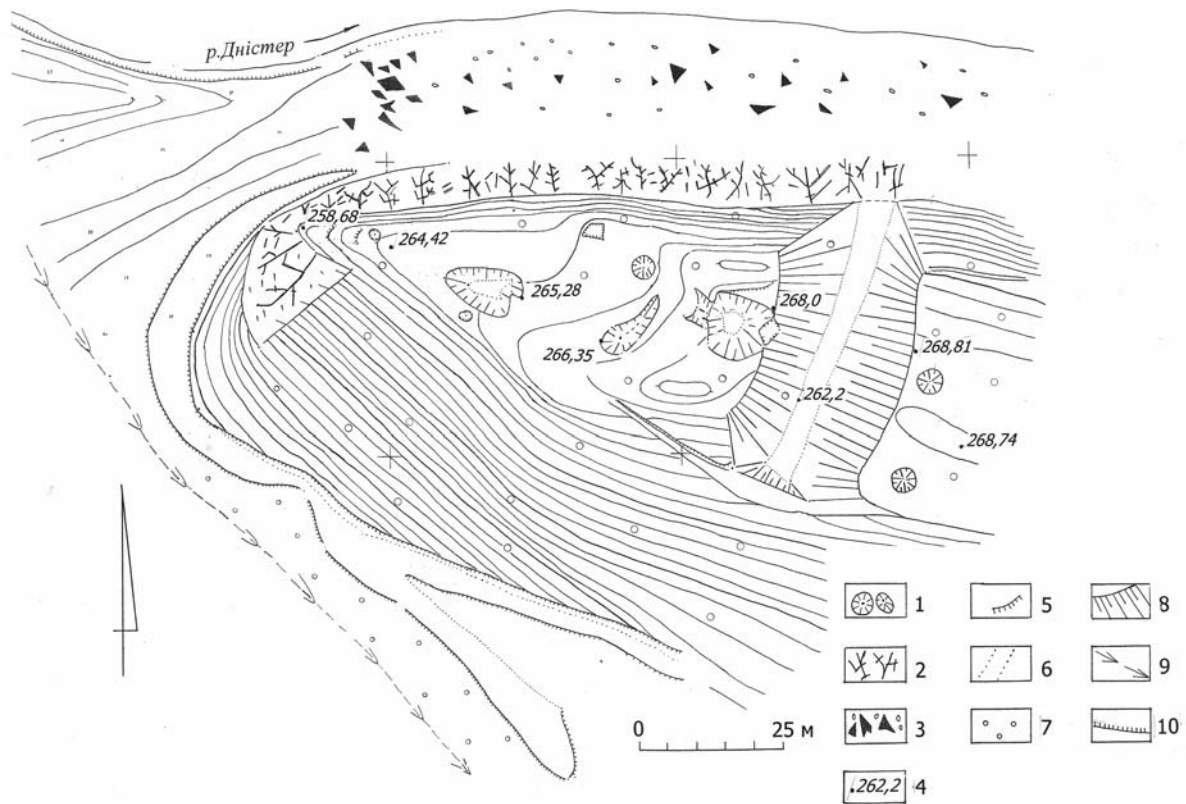

Рис. 2. План земляних укріплень городища I. 1–западниці; 2–скелятий берег; 3 – каміння; 4 – висотна відмітка; 5 – ескарп; 6 – контур дна рову; 7–лісове покриття; 8 – схили рову; дно балки; 9 – контур підніжжя мису

Fig. 2. Plan of earthen fortifications of hill-fort I

Автори статті приходять до висновку, що відкриті ними городища, розташовані недалеко від давнього Галича, на віддалі 25 км і тому розглядають їх як складову частину оборонної системи на підступах до столиці Галицько-Волинського князівства [Опрыск, Дрогобыцкий, Мартынов, 1979, с. 379, 380].

У наступній статті під назвою “Которинські городища”, В. Оприск подав дещо інші дані, у яких містяться певні розбіжності з попередньою інформацією, зокрема щодо кількості городищ, їх оборонних поясів та ін. [Опрыск, 1984, с. 54–55]. Така неповна і часом суперечлива інформація вимагала проведення детальнішого дослідження цього унікального історико-культурного комплексу.

У 1993, 1995 та 1996 роках Верхньодністрянська археологічна експедиція Інституту народознавства НАН України під керівництвом автора розпочала археологічні дослідження названих городищ. Головне завдання робіт полягало у складенні інструментальних планів пам'яток, вивченні топографії, організації оборони, характеру та особливостей укріплень, забудови укріплених майданів, уточненні хронології та культурної приналежності. Плани земляних укріплень складені у мірилі 1:2000 та 1:500 та виконані під керівництвом головного інженера експедиції В. Пуздерка² [Корчинський, 1994, с. 6–20, 45–48; 1996, с. 1–22, 47–89;

² Висловлюю подяку головному інженеру Верхньодністрянської археологічної експедиції Інституту народознавства НАН України В. Пуздерку за організацію робіт та складення тахеометричних планів городищ.

1997, с. 32–37, 71–75]. Нижче подаємо аналіз городищ за даними археологічних досліджень Верхньодністрянської археологічної експедиції Інституту народознавства НАН України.

Городище I знаходиться на віддалі близько 1 км в напрямку на північний-схід від с. Старе Село, на правому високому березі р. Дністер. Воно належить до типу простих мисових городищ. Його єдиний укріплений майдан розташований на стрілці мису на висоті близько 260–268 м н.р.м та 36–37 м над дзеркалом р. Дністер. Майдан городища має неправильну трикутну форму 35×82 м, видовжену у напрямку південний-схід – північний-захід і площу 0,34 га. З півночі, заходу та частково з південного-заходу його майдан межує зі стрімкими прямовисними скелями, з півдня – пологим, ескарпованим схилом, а зі сходу від напільної сторони його відділяє, штучно прокопаний рів, що пролягає поперек мису з півночі на південь. Ширина рову у верхній частині сягає 25 м, а глибина – 6 м. На його дні зафіксований горизонтальний майданчик шириною 4,0 м і довжиною 50 м. Схили рову дуже стрімкі, ескарповані (рис. 1, 2).

Поверхня майдану городища є досить рівною, плавно нахилена до заходу, вкрита буково-грабовим лісом. Перепад висоти майдану зі сходу на захід становить 8 м. На поверхні зафіксовано рештки семи заглиблених об'єктів, що представлені западинами різної форми та глибини. Вони є свідченням господарської діяльності людини у давні часи. Найбільша з западин знаходиться у східній частині майдану, має неправильну округлу форму діаметром 12 м. Її стінки стрімкі, плавно нахилені до середини і переходять у плоске дно діаметром 4,0 м, що залягає на глибині 3,7 м, нижче рівня сучасної поверхні. Западина менших розмірів знаходиться у західній частині майдану.

Вона має неправильну трикутну форму 7,5×13 м з плавно заокругленими кутами і видовжена в напрямку схід-захід. Її стінки плавно нахилені до середини і переходять у плоске горизонтально розміщене дно, що залягає на глибині 0,8 м. У центральній частині майдану по лінії північ-південь розташовані дві западини. Перша округлої форми діаметром 4,5 м, друга – неправильної овальної форми із завуженим з північного боку краєм. Обидві мають пологі стінки, нахилені до середини і плавно переходять у плоске напівсферичне дно, яке залягає на глибині 0,8 м, нижче рівня сучасної поверхні.

Дві западини ще менших розмірів зафіксовано у південно-західній та крайній західній частині майдану. Їх діаметр у верхній частині становить 2,5 м, а стінки плавно нахилені до середини переходять у плоске напівсферичне дно, що знаходиться на глибині 0,3–0,4 м, нижче рівня сучасної поверхні. На стрілці мису зафіксовані рештки двох ескарпованих терас довжиною 2,7–3,0 м та шириною 2,0 м. Вони розміщені паралельно одна до одної на віддалі 5 м.

У центральній частині майдану розкопано рештки гончарної майстерні та фрагменти нижніх вінець дерев'яної оборонної стіни пізньофеодального замку XIV–XV ст.³ [Корчинський, 1996. с. 1–9].

В напрямку на південний схід від укріплень городища-I зафіксовані сліди двох невеликих поселень. Перше знаходиться на віддалі 360 м, а друге – 600 м. Їх характеризують, компактно розміщені дві групи западин, що розташовані на гребеневій частині мису.

Перше поселення нараховує дев'ять округлих западин діаметром 3,0–3,5 м та глибиною 0,3–0,4 м і простягається на довжину 92 м при ширині 20 м, друге – шість аналогічної форми западин та один курганоподібний насип діаметром при основі 7 м та висотою 1,0 м.

Городище II знаходиться на віддалі 2,5 км в напрямку на схід від с. Старе Село та 200 м на північ від автошляху Старе Село – Цвітова, на мисі, видовженому в напрямку північний захід – південний схід. Довжина мису сягає 960 м, а ширина – 220–250 м. Віддаль між городищем I і городищем II вздовж берега Дністра сягає близько 1600 м. Максимальна і мінімальна висоти у межах укріплень городища II становлять відповідно 338,49 м і 305,59 м н.р.м.

³ Висловлюю подяку учасникам експедиції – науковим співробітникам О. Осаульчуку та Т. Литвину за участь у проведенні археологічних робіт.

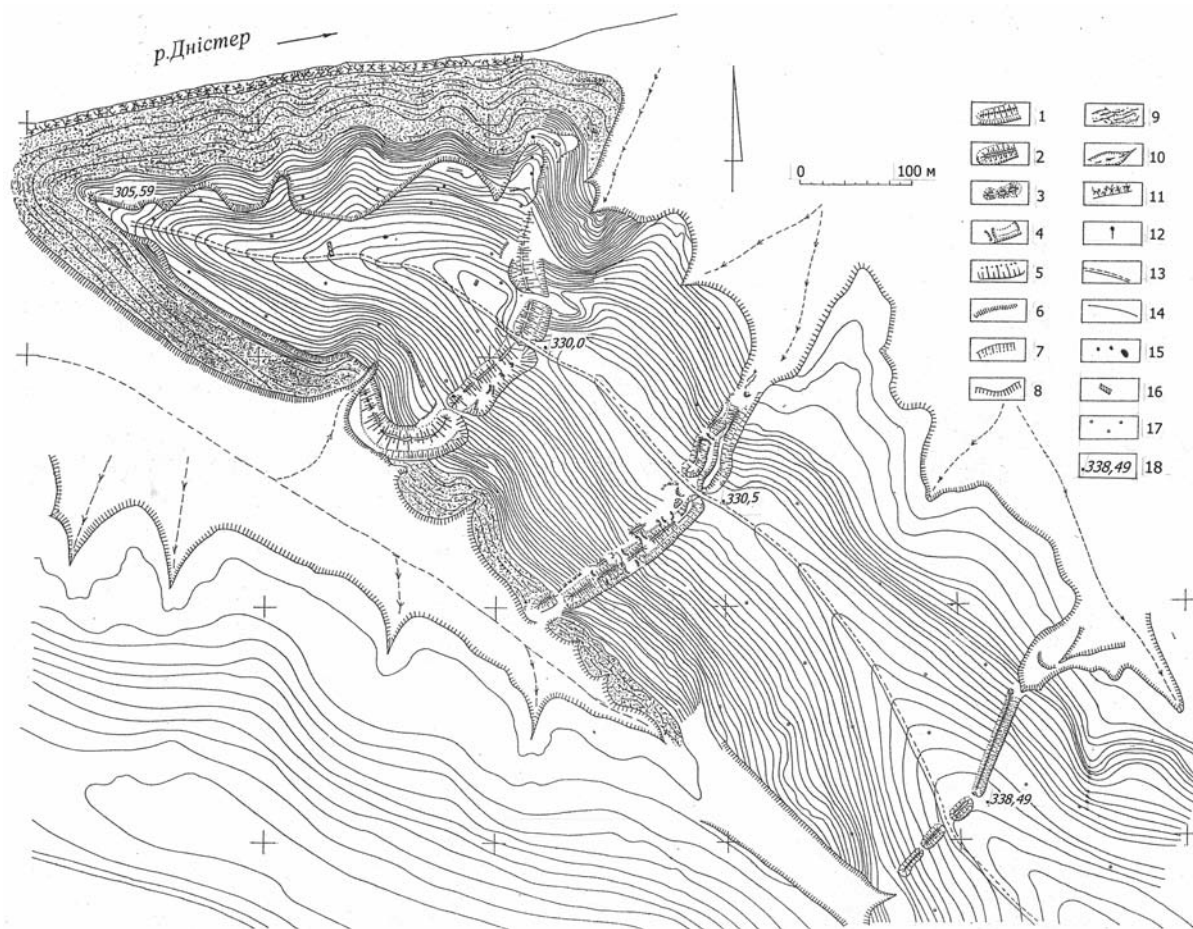

Рис. 3 План земляних укріплень городища II. 1 – земляний вал вал; 2 – земляний вал з майданчиком-терасою на поверхні; 3 – фрагменти поруйнованого валу; 4 – рів з греблеподібним насипом у рові; 5 – рів; 6 – ескарп; 7 – ескарповані схили; 8 – стрімкі схили; 9 – природні схили мису; 10 – яр; 11 – скелястий берег мису; 12 – джерело; 13 – лісова дорога; 14 – берегова лінія; 15 – западини; 16 – давній розкоп; 17 – лісонасадження; 18 – висотна відмітка

Fig. 3. Plan of earthen fortifications of hill-fort II

Пам'ятка належить до типу складних мисових городищ. На її території зафіксовано рештки чотирьох оборонних поясів та трьох укріплених майданів загальною площею близько 17,0 га (рис. 1, 3).

Перша лінія укріплень представлена рештками земляного валу, що у плані має дугоасту форму і пролягає поперек мису в напрямку північний схід – південний захід на віддаль 200 м. Схили мису від його гребеневої частини плавно нахилені у протилежні сторони – до сходу та до заходу, по яких пролягають протилежні фланги валу, що сягають верхів'їв ярів. Висота валу у різних місцях є різною і коливається в межах 0,5–0,8 м. Його ширина при основі становить 7–8 м. Більша частина валу, яка пролягає на північному схилі, має плавно заокруглений профіль. На іншій його частині простежується горизонтальний майданчик – тераса шириною 2,0 м. У протилежних кінцях валу зафіксовані западини округлої в плані форми діаметром 3,0–4,0 м. Вони мають плавно нахилені до середини стінки, що переходять у плоске дно, яке залягає на глибині 0,3 м, нижче рівня сучасної поверхні. Ці западини вказують на місцезнаходження давніх об'єктів заглибленого типу, що, ймовірно, перебували у зв'язку з оборонним поясом.

Вал оточений вздовж зовнішнього підніжжя дуже замуленим ровом, шириною 6 м та глибиною 0,5 м. У найвищій гребеневій частині мису зафіксовано розрив у валі та рові шириною 15 м, який вказує на місце давнього проїзду. За описаною лінією укріплень

знаходиться перший укріплений майдан, площа якого сягає 8,2 га. Поверхня майдану є рівною, плавно нахиленою від гребеневої частини мису у протилежні сторони. Жодних ознак давньої забудови на майдані не виявлено.

Друга лінія укріплення знаходиться на віддалі 340 м в напрямку на північний захід. Вона представлена земляним валом, що пролягає поперек мису з північного сходу на південний захід. Його довжина 252,5 м. Вал у плані має дугасту форму з відтягнутою до півдня центральною частиною. Його протилежні фланги плавно опускаються по схилах і сягають кінцями берегів ярів. На західному схилі мису вал наприкінці роздвоюється, на східному – біля його підніжжя знаходиться округла западина діаметром 4,0 м та глибиною 0,3 м, біля якої б'є джерело.

Насип валу зберігся на висоту 1,5–4,0 м. Ширина його біля підніжжя становить 9–10 м. На гребені знаходиться горизонтальний майданчик-тераса, ширина якого коливається у межах 1,5–4,0 м. Встановлено, що центральна вісь валу, періодично, через 11–16 м змінює свій напрямок то в одну, то у другу сторони на 3–4°. Зовнішнє підніжжя валу оточує рів. Його ширина коливається у межах 5,5–7,0 м, а глибина сягає 1,6–3,8 м. Місцями на дні рову простежується горизонтальний майданчик, а також зафіксовані поперечні греблеподібні насипи, які були споруджені спеціально для стримування потоків води, які запобігало руйнуванню системи укріплення. Такі насипи відомі на городищах у селах Стільське, Ілів, Ганачівка, Підгородище, Корчівка та ін. [Корчинський, 2007, с. 500].

На двох ділянках описаної лінії оборони знаходяться розриви у валі та рові, що вказують на місця давніх проїздів. Перший зафіксовано у найвищій гребеневій частині мису. Він має ширину у верхній частині валу 12 м, у нижній – 6 м. Ширина розриву між берегами рову становить 7,5 м. Загальна довжина давнього проїзду сягає 17,5 м. Інший розрив у валі та рові зафіксовано на віддалі 78 м в напрямку на захід по схилу валу. Його ширина у верхній частині становить 11 м, у нижній – 3,5 м. Розрив у рові сягає 4,5 м, а загальна довжина проїзду становить 17 м. Укріплений майдан між другою і третьою лініями оборони фактично відсутній з огляду на те, що внутрішнє підніжжя валу другої лінії укріплення переходить у рів наступного оборонного поясу.

Третя лінія укріплення розташована паралельно до другої, на віддалі 15–18 м. Її характеризує земляний вал довжиною 212,5 м, що пролягає поперек мису в напрямку північний схід – південний захід. Він у плані має дугасту форму з відтягнутою до півдня центральною частиною. Протилежні фланги валу нахилені по схилу і кінцями сягають берегів ярів. Насип валу має висоту 0,8–1,5 м і ширину біля підніжжя 6 м. На поверхні валу зафіксований горизонтальний майданчик-тераса шириною 1,0–4,0 м, простежується періодична зміна осі валу на 3–5° то в одну, то у другу сторони через 11,0–16,0 м. Зовнішнє підніжжя валу оточує рів, який добре зберігся, переважно, на східному схилі мису. Його ширина коливається в межах 4,0–8,0 м, а глибина – 0,5–3,0 м. На окремих ділянках на дні рову зафіксовано горизонтальний майданчик-терасу шириною 2,0 м. Рів, що оточує вал на південному схилі мису, в міру наближення до яру, стає щораз вужчим, а віддаль між гребенями валів щораз меншою. Місцями на дні рову зафіксовані греблеподібні насипи, розташовані поперек рову.

На двох ділянках описаної лінії оборони, у валі та рові, зафіксовано розриви, які вказують на місця проїздів. Вони знаходяться навпроти один до одного. У найвищій гребеневій частині мису зафіксовано розрив у валі та рові, який у верхній частині валу має ширину 14,5 м, а біля підніжжя – 8,5 м. На західному схилі мису, навпроти розриву валу і рову, другої лінії оборони є ще один розрив, що має 8,5 м у верхній частині валу та 3,0 м біля його підніжжя.

Укріплений майдан розташований між третьою та четвертою лініями оборони і має площу понад 3,5 га. Його поверхня рівна, плавно нахилена від гребеневої частини мису у протилежні сторони до південного заходу та північного сходу. На ній зафіксовано два об'єкти, один – наземного типу, інший – заглибленого. Перший представлений підвищеним майданчиком, прямокутної у плані форми 11,0×11,7 м з рівною горизонтальною поверхнею, яка знаходиться на висоті 1,5 м над давньою поверхнею. Поверхня південного краю майданчика зливається з гребеневою частиною валу безпосередньо у місці проїзду, поруч із західним краєм

лісової дороги. Зовнішні ознаки цього об'єкта дають підстави для припущень, що він був основою – фундаментом оборонної вежі. На місце іншого заглибленого об'єкта вказує западина, що знаходиться безпосередньо перед ровом четвертої оборонної лінії, на віддалі 23 м в напрямку на схід від краю лісової дороги. Вона округла в плані, має діаметр 4,25 м, а її плоске дно заглиблене на 0,3 м нижче рівня сучасної поверхні.

Четверта лінія укріплення знаходиться на віддалі 150 м в напрямку на північ від попередньої і є укріпленнями головного майдану городища, який розташований на стрілці мису та має в плані неправильну трикутну форму.

Вал довжиною 315 м пролягає поперек мису з північного сходу на південний захід. Біля західного краю мису він змінює свій напрямок у сторону півночі і закінчується при березі яру, що вклинюється у майдан. Висота валу на різних ділянках є різною і коливається у межах 0,7–3,15 м, а ширина при основі 10–15 м.

На його поверхні, що пролягає через північно-східний схил мису, зафіксовано локальні підвищення напівсферичної форми та овальної форми підніжжям 1,5×2,5 м. Вони розташовані довшою стороною вздовж валу і межують із западинами. Результати обстежень дають підстави для припущень, що западини у валі вказують на місцезнаходження решток пустотілих клітей, які використовувались як приміщення для господарських чи військових потреб.

На гребені більшої частини валу, що пролягає поперек західного схилу мису, зафіксовано горизонтальний майданчик–терасу шириною 1,0–2,0 м. Також встановлено, що вал періодично через кожних 12–16 м змінює напрямок центральної осі то в одну, то в іншу сторону на 4–5°.

Зовнішнє підніжжя валу оточене ровом ширина і глибина якого у різних місцях є різною. Так ширина між його берегами коливається у межах 7–17,5 м, а глибина – 1,7–6,3 м. Ширина і глибина рову змінюється, починаючи від гребеневої частини мису вздовж усього південно-західного схилу. Поступово змінюється і його профіль з плоскодонного на гостродонний.

У трьох місцях описаної лінії оборони головного майдану городища у валі та рові зафіксовано розриви, які вказують на місця давніх проїздів. Перший – знаходиться на гребеневій частині мису. Його ширина між протилежними сторонами валу у верхній частині становить 11,0 м, а біля підніжжя – 2,25 м. Довжина проїзду сягає 35 м.

Другий проїзд знаходиться на віддалі 35 м в напрямку на північний схід від попереднього. Розрив у верхній частині валу становить 10 м, а біля підніжжя – 1,6 м. Загальна довжина проїзду сягає 26,5 м.

Третій розрив у валі та рові знаходиться на віддалі 85 м в напрямку на південний захід. Ширина розриву між валами у верхній частині становить 10 м, а у підніжжі – 2,5 м. Довжина усього проїзду сягає 32,5 м.

Четвертий укріплений майдан городища площею близько 5,3 га має форму неправильного трикутника 280×380 м, що довшою стороною видовжений в напрямку північний захід – південний схід.

З трьох сторін горизонту (півночі, півдня та заходу) він захищений природними межами – стрімкими схилами та ярами, а з напільного – земляним валом та ровом. Його поверхня є рівною, плавно нахиленою у північно-східному, південно-західному та західному напрямках. Найвища висотна відмітка на поверхні майдану становить 329,26 м, а найнижча – 305,59 м н.р.м.

На рельєфі майдану зафіксовано рештки шести заглиблених об'єктів, що представлені западинами. Чотири із них округлі і мають діаметр 3–4 м. Їх стінки плавно нахилені до середини і переходять у плоске напівсферичне дно, що залягає на глибині 0,3–0,5 м, нижче рівня сучасної поверхні. Дві інші западини мають менші розміри, їх діаметр становить 2,5 м, а плоске напівсферичне дно залягає на глибині 0,3–0,4 м нижче рівня сучасної поверхні.

Городище III знаходиться на віддалі 1,4 км на північний схід від с. Которини та 800 м на схід від городища II. Воно розташоване на мисовому виступі правого високого берега р. Дністер. Мис видовжений у напрямку північний захід – південний схід. Його довжина сягає 1100 м, а ширина коливається у межах 300–400 м і характеризується пониженнями у південно-західному та північно-східному напрямках до берегів ярів.

Городище належить до типу складних мисових городищ, має чотири лінії штучних укріплень та чотири укріплені майдани, які розташовані у межах висотних відміток 349,3–315,0 м н.р.м. (рис. 1, 4).

Перша лінія укріплень знаходиться на віддалі 130 м в напрямку на північний захід від автошляху Старе Село–Цвітова. Вона представлена земляним валом, прокладеним поперек мису в напрямку схід-захід на віддалі 330 м, який протилежними кінцями сягає берегів мису. Очевидно, що під дією тривалих атмосферних явищ вал зазнав значних руйнувань і тому його висота сьогодні ледве сягає 0,4–1,0 м, а ширина при основі – 9–11 м. На поверхні валу у двох місцях зафіксовано дві округлі западини діаметром 3,0 м. Їх стінки плавно нахилені до середини і переходять у плоске напівсферичне дно, яке залягає на глибині 0,2–0,3 м нижче поверхні валу. Западини вказують, на існування тут давніх об'єктів заглибленого типу, ймовірно, пов'язаних з функціонуванням оборонної лінії. Встановлено, що центральна вісь валу змінює свій напрямок, періодично відхиляючись то в одну, то у другу сторони на 3–4° на віддалі 11–16 м. При обстеженні валу не було виявлено жодних ознак рову ні із зовнішнього, ні із внутрішнього боку. Приблизно у його середній частині на найвищій висоті зафіксовано розрив, що вказує на місце давнього проїзду. Його ширина у верхній частині становить 12 м, а у нижній – 9 м. Довжина розриву сягає 11 м.

Віддалі між першою та другою лініями оборони становить 220 м. Цю територію 220×250 м займає перший укріплений майдан, а його площа становить близько 5,5 га. Поверхня майдану має чітко виражену гребеневу частину, від якої беруть початок схили, що пролягають у східному та у західному напрямках. На рельєфі майдану не виявлено жодних ознак давньої забудови.

Друга лінія укріплень представлена земляним валом прокладеним поперек мису зі сходу на захід, який протилежними кінцями опускається до берегів ярів. Його довжина становить 280 м, висота 0,5–2,0 м, а ширина при основі 8–12 м. Поверхня валу є напівсферичною і плавно переходить у рів, що оточує його з зовнішнього, боку. Центральна вісь валу на віддалі 11,0–16,0 м періодично змінює свій напрямок на 4–5°, то в одну, то у другу сторони. На західному фланзі на поверхні валу зафіксовано округлу западину діаметром 2,7 м і глибиною 0,3 м. Рів, що оточує вал із зовнішнього боку, має ширину 7–10 м, а його плавно заокруглене дно залягає на глибині 0,5–2,8 м.

На гребеневій частині мису у валі та рові зафіксовано розрив, який вказує на місце давнього проїзду. Його ширина у верхній частині валу становить 13 м, а у нижній – 7 м. Довжина розриву сягає 10 м.

Укріплена площа майдану II становить близько 9,0 га. Він має плавний нахил від гребеня мису до сходу та заходу. У центральній частині майдану зафіксовано контур невисокого підвищення неправильної прямокутної форми 90×100 м. На рельєфі майдану жодних ознак давньої забудови не виявлено.

Третя лінія укріплень знаходиться в напрямку на північ на віддалі 320 м від другої. Вона представлена земляним валом, що пролягає поперек мису на довжину 280 м. У плані він має дугасту форму з вигнутою до півдня центральною частиною. Протилежні кінці валу та рову сягають берегів мису.

Висота валу є різною і коливається у межах 0,5–2,5 м, а ширина при основі становить 8,0–10,0 м. На гребені валу місцями зафіксовані западини діаметром 2,0–2,4 м. Вони переважно мають округлу форму, а їх стінки плавно нахилені до середини і переходять у плоске напівсферичне дно, що залягає на глибині 0,2–0,3 м. Вал періодично через кожних 13–16 м змінює напрямок то в одну, то в іншу сторони на 3–5°. Окрім того, на відріжку валу, що пролягає по східному схилі мису, зафіксовано ступінчатий перепад висоти на 0,7–1,0 м через кожних 13–16 м.

В описаній лінії оборони зафіксовано два розриви у валі та рові, що вказують на місця давніх проїздів. Перший із них знаходиться у найвищій частині майдану. Його ширина у верхній частині валу має 5,0 м, а у нижній – 3,5 м. Довжина давнього проїзду сягає 16 м.

Інший розрив зафіксовано на західному схилі мису на віддалі 100 м від описаного. Його ширина у верхній частині валу сягає 3,50 м, а у нижній – 2,5 м. Загальна довжина проїзду становить 14 м.

Вздовж внутрішнього підніжжя валу виявлено 12 западин, які вказують на місцезнаходження решток давніх заглиблених об'єктів. Більша їх частина має округлу форму діаметром 2,7–10,0 м, стінки западин плавно нахилені до середини і переходять у плоске напівсферичне дно, що залягає на глибині 0,3–0,6 м. Розміщення западин безпосередньо біля внутрішнього підніжжя валу очевидно вказує на їх безпосередній зв'язок з оборонною лінією.

Третій укріплений майдан городища 86,0×300,0 м має форму неправильного овалу, площа якого сягає близько 2,6 га. На півночі він межує з укріпленнями четвертої лінії оборони, а на сході та на заході його межі визначають природні стрімкі береги ярів. Майдан має пологі схили, нахилені від центральної гребеневої частини до півночі, сходу та заходу. Окрім слідів забудови, на що вказують звичайні западини, розташовані вздовж внутрішнього підніжжя валу, у межах третього укріпленого майдану є западина, що має діаметр 13,0 м та глибину у центрі 0,6 м. Оскільки западина знаходиться безпосередньо перед наступною четвертою лінією укріплень, то дуже ймовірно, що вона є рештками заглибленої частини об'єкту, пов'язаного з цією лінією оборони.

Четверта лінія укріплень розташована на віддалі 86 м на північ від попередньої. Вона представлена земляним валом, що у плані має форму неправильного півкруга, який розташований поперек мису. Вал пролягає зі сходу на захід на віддалі 210 м і протилежними кінцями сягає берегів мису. Його насип у різних місцях зберігся на різну висоту від 1,0 до 4,2 м. Ширина валу при основі становить 10–18 м. Вздовж його зовнішнього підніжжя пролягає рів шириною 2,0–7,5 м. У східній частині мису більша частина рову замулена, на західному схилі перед валом рів відсутній. Зате рів пролягає вздовж внутрішнього підніжжя валу. Його ширина між берегами становить 2,5–6,5 м, а глибина – 1,5–1,6 м. На окремих ділянках рову зафіксовано рештки поперечних греблеподібних насипів. Встановлено, що центральна вісь рову періодично змінює свій напрямок то в одну, то в другу сторони на 3–5°. Біля зовнішнього підніжжя валу знаходяться чотири западини прямокутної форми 2,0×2,0 м. Вони розташовані на віддалі 0,75–0,8 м одна від одної.

У валі зафіксовано розриви, які вказують на місця давніх проїздів. Перший із них знаходиться на гребеневій частині мису. Його ширина у верхній частині валу становить 10 м, у нижній – 4,5 м. Загальна довжина розриву сягає 19 м.

На місце іншого проїзду вказує розрив у валі, що знаходиться на віддалі 72,5 м в напрямку на захід від описаного. У цьому місці ширина між протилежними сторонами валу становить: у верхній частині – 10,0 м, а у нижній – 3,5 м. Загальна довжина проїзду сягає 10 м, у ньому зафіксована западина діаметром 1,5 м та глибиною 0,2 м.

За валом розташований четвертий укріплений майдан площею 0,49 га. Він має неправильну прямокутну форму 65×75 м і орієнтований кутами за сторонами світу. Поверхня майдану має плавний нахил одночасно у три сторони: південний захід, північний захід та північний схід. Рубіж майдану окреслює горизонталь з висотною відміткою 320 м н.р.м (рис. 4, 4а). У його північно-східному куті зафіксовано сліди широкого рову з гостродонним профілем. Він пролягає із заходу на схід на віддалі 20,0 м. Ширина рову у верхній частині становить 14 м, а глибина 1,6–1,9 м. Внутрішній берег цього рову співпадає з висотною відміткою 320,0 м і пролягає вздовж горизонталі цієї висоти. У крайній, східній частині майдану вздовж внутрішнього підніжжя валу зафіксовано рів шириною 6,0 м і глибиною 1,0 м.

В межах укріпленого майдану виявлено 10 западин, що вказують на місцезнаходження решток давніх заглиблених об'єктів. Найбільша із них міститься біля західного краю лісової дороги. Вона має неправильну прямокутну форму 5,5×18,5 м з видовженою та заокругленою у північно-східному напрямку частиною. Стінки западини плавно нахилені до середини і переходять у плоске горизонтально розміщене дно, що залягає на глибині 1,0 м нижче рівня сучасної поверхні. Його розміри 2,0×12,5 м і воно у зменшеному вигляді передає контур верхньої частини западини. Інші п'ять западин мають діаметр 2,5–4,5 м. Їх стінки плавно

нахилені до середини і переходять у плоске напівсферичне дно, що залягає на глибині 0,3–0,6 м. Три западини діаметром 1,5 м та глибиною 0,2 м зафіксовано біля внутрішнього схилу валу.

На віддалі 110 м в напрямку на північ від краю описаного майдану на північно-східному виступі мису зафіксовано 10 западин, що мають різну форму та величину. Найбільша із них міститься поруч з висотною відміткою 317,37 м. Вона має овальну форму 5,2×7,0 м і видовжена у напрямку північний захід – південний схід. Її стінки плавно нахилені до середини та переходять у плоске напівсферичне дно, що залягає на глибині 0,6 м нижче рівня сучасної поверхні.

Рис. 4 План земляних укріплень городища III. 1 – земляний вал; 2 – земляний вал і рів; 3 – вал з уступами на поверхні; 4 – западини; 5 – курган; 6 – хрест; 7 – висотна відмітка; 8 – давній розкоп; 9 – ескарповані схили; 10 – тераси; 11 – автошлях Старе Село–Цвітова; 12 – лісова дорога; 13 – лісонасадження; 14 – джерело

Fig. 4. Plan of earthen fortifications of hill-fort III

Іншу групу западин становлять такі, що мають діаметр від 2,0 до 4,5 м і глибину у центрі 0,2–0,5 м. Вони розташовані невеликими групами і простягаються в напрямку південний схід – північний захід на віддалі 20–35 м. Серед описаних об'єктів вирізняється западина, що в плані має вісімкоподібну форму. Вона довшою стороною орієнтована в напрямку північний захід – південний схід. Менша її частина має діаметр 2,5 м і глибину 0,2 м, більша – діаметр 0,4 м і глибину – 0,4 м. Такий тип западин добре відомий на ранньосередньовічних поселеннях Прикарпаття і вказує на місцезнаходження ремісничої майстерні.

Серед описаних об'єктів привертає увагу курганоподібний насип, що знаходиться поруч з висотними відмітками 315,21–315,35 м н.р.м. Його підніжжя має овальну форму, видовжену у напрямку схід-захід. Вершина насипу зміщена відносно основи у західному напрямку і здіймається на висоту 0,5 м над рівнем сучасної поверхні.

Інший курганоподібний насип зафіксовано на віддалі 34 м в напрямку на північ від автошляху Старе Село – Цвітова у місці висотної відмітки 349,15 м н.р.м. Він у плані має округлу форму діаметром при основі близько 12 м. Вершина кургану розташована у центрі і зафіксована на висоті 0,7 м над рівнем сучасної поверхні.

Північний схил мису, починаючи від висоти 280 м н.р.м і нижче, переходить у скелястий схил, на якому виявлено печеру антропогенного походження та висічені у скелі пази, що вказують на місця наскельної дерев'яної забудови.

Городище IV міститься в ур. Монастир на віддалі 2,2 км на північний схід від населеного пункту Которини та 500 м в напрямку на північ від автошляху Старе Село – Цвітова, а також на віддалі 500 м в напрямку на схід від Городища III, що розташоване на сусідньому мисі.

Мис простягається з південного сходу на північний захід на довжину 560 м, має добре виражену гребеневу частину, від якої до північного сходу та південного заходу спадають схили.

У межах укріпленої частини городища виділяються два локальні майданчики з горизонтальними площинами, що мають природне походження. Їх з'єднує вузький перешийок шириною 30 м, що пролягає по гребеневій частині мису з північного заходу на південний схід на віддалі 340 м.

Городище площею 2,9 га належить до типу простих мисових городищ, оскільки має один укріплений майдан. Земляний вал пролягає поперек мису з північного сходу на південний захід на віддалі 254 м (рис. 1, 5). На різних ділянках його висота має різні відмітки. Та його частина, що пролягає поперек північно-східного схилу, має висоту насипу у межах 1,2–4,32 м, а ширину при основі 10–24 м. У цій частині валу зафіксовано округлу западину діаметром 4,0 м та глибиною 0,3 м. Встановлено, що напрямок валу періодично через 13–16 м змінюється то в одну, то в другу сторони на 4–5°. Зовнішнє підніжжя валу оточує рів шириною 12–20 м та глибиною 1,2–2,0 м.

Частина валу, що пролягає південно-західним схилом мису, є суттєво нижчим. Його висота коливається в межах 0,8–1,5 м, а ширина при основі сягає 16–18 м. На гребені валу зафіксовано горизонтально спланований майданчик-терасу шириною 5–10 м. Ознак рову перед валом не зафіксовано. Інша частина цього ж валу, що пролягає у північно-західному напрямку, має висоту 1,2–1,5 м та ширину при основі 8,0–14,0 м. У місці, де вал змінює свій напрямок до півночі, зафіксовано округлу западину діаметром 4,5 м та глибиною 0,4 м нижче рівня поверхні.

У найвищій гребеневій частині мису у валі та рові зафіксовано розрив, що вказує на місце давнього поїзду. Його ширина у верхній частині валу становить 7,0 м, у нижній – 3,5 м. Довжина розриву сягає 30 м.

За описаною лінією укріплень знаходиться укріплений майдан. Він має неправильну прямокутну форму 110×160 м і видовжений у напрямку північний схід – південний захід. Його поверхня є достатньо рівною, а її краї плавно нахилені у північно-східному та південно-західному напрямках. На рельєфі майдану не виявлено жодних ознак давньої забудови.

Вздовж південно-західного схилу мису в районі висотних відміток 317,25 м і 315,33 м н.р.м, зафіксовано три ряди штучно споруджених терас з ескарпованими уступами, які

розташовані паралельно одна до одної. Довжина двох із них сягає 440 м, а третьої – 330 м. Ширина терас 2,5–3,0 м. На віддалі близько 70 м в напрямку на південний схід від висоти 317,29 м н.р.м зафіксовано рештки ескарпованого уступу висотою 1,0 м, який утворює укріплений майданчик овальної форми 20×100 м, видовжений в напрямку північний захід – південний схід.

Стрілка мису закінчується двома розгалуженими виступами у північно-західному та північному напрямках. На краю північно-західного виступу виявлено та обстежено майданчик квадратної форми 12×12 м. Його поверхня горизонтальна, рівна, має стрімкі ескарповані схили. У його центральній частині зафіксована западина прямокутної форми 4×4 м з плавно нахиленими до середини стінками, що переходять у плоске заокруглене дно, яке залягає на глибині 0,8 м нижче рівня сучасної поверхні.

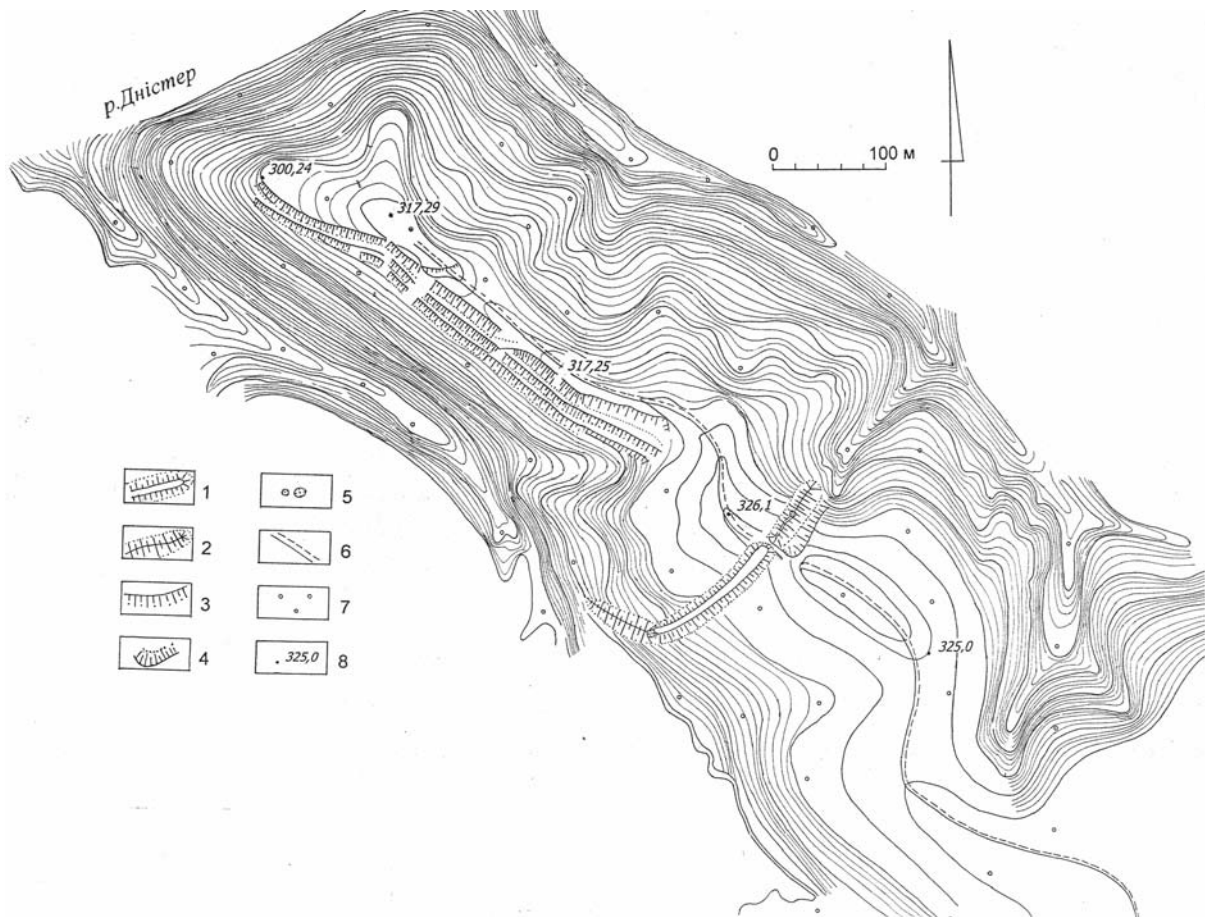

Рис. 5. План земляних укріплень городища IV. 1 – земляний вал з майданчиком-терасою на поверхні; 2 – земляний вал; 3 – ескарпований схил; 4 – рів; 5 – западини; 6 – лісова дорога; 7 – лісонасадження; 8 – висотна відмітка

Fig. 5. Plan of earthen fortifications of hill-fort IV

Городище V міститься в ур. Монастир на віддалі 2,3 км на північний схід від с. Которини та 1,5 км на захід від с. Цвітова. Воно займає північно-східну частину плоскогір'я. З півночі городище межує з правим високим берегом р. Дністер, з півдня – з автошляхом Старе Село – Цвітова. Його укріплення розташовані у такий спосіб, що три перші лінії оборони займають гребеневу частину плоскогір'я і розташовані в напрямку схід-захід на віддалі 1250 м, а сім наступних – мисоподібну частину довжиною 800 м, що орієнтована стрілкою до північного заходу. Мис цей розташований на схід від Городища IV на віддалі 400 м. Загальна укріплена площа городища становить близько 30 га і воно є найбільшим за площею і найскладнішим за системою оборони з числа шести досліджуваних городищ.

Східна частина городища, розташована на гребневій частині плоскогір'я, з півночі має природній захист у вигляді глибоких ярів, що опускаються до русла р. Дністер, з півдня – стрімкі береги ярів, що спадають до потоку Монастирський. Віддаль від гребеневої частини плоскогір'я до правого берега р. Дністер сягає 350 м, а до краю автошляху Старе Село – Цвітова – 500 м. Городище належить до типу складних мисових городищ, має десять укріплених ліній і не має аналогів в оборонному будівництві ранньосередньовічних укріплених поселень не лише в Україні, але й за її межами (рис. 1, б).

Перша лінія укріплень знаходиться на віддалі 50 м на захід від краю лісу. Вона представлена земляним валом, що зберігся на висоту 2,0–3,0 м і пролягає поперек плоскогір'я в напрямку північ-південь на віддаль близько 100 м. Ширина валу біля його підніжжя становить 10,0–12,0 м. Вздовж зовнішнього підніжжя валу зі східного боку пролягає замулений рів. Його ширина – 8 м, а глибина – 0,8 м. Протилежні кінці валу і рову плавно опускаються від гребеневої частини плоскогір'я у північному та південному напрямках і сягають верхів'їв ярів.

Приблизно у центральній частині валу у місці найбільшої висотної відмітки зафіксовано розрив у валі та рові, що вказує на місце давнього проїзду. Ширина розриву у верхній частині валу становить 8,0 м, а у нижній – 5,5 м. Між першою та другою лініями оборони знаходиться перший укріплений майдан площею 6,5 га. Його межі визначають зі сходу та заходу оборонні лінії паралельно розташованих валів та ровів, а з півночі та півдня береги плоскогір'я.

Друга лінія укріплень знаходиться на віддалі 650 м в напрямку на захід від першої. Вона представлена земляним валом, що пролягає поперек гребеневої частини плоскогір'я в напрямку північ-південь. Вал має довжину 92,5 м, висоту 1,2–1,7 м і ширину при основі 8,0–9,5 м. У його центральній частині, що знаходиться у місці найбільшої висотної відмітки, зафіксовано розрив у валі та рові, що вказує на місце давнього проїзду. Ширина розриву між протилежними сторонами валу у верхній частині становить 5,5 м, у нижній – 3,5 м. За валом другої лінії оборони знаходиться другий укріплений майдан городища, площа якого сягає 3,2 га. Схили майдану плавно спадають від гребеневої частини у північно-східному та південно-західному напрямках до берегів ярів. На рельєфі майдану не виявлено жодних ознак давньої забудови.

Третя лінія укріплень знаходиться на віддалі 350 м в напрямку на захід від попередньої і представлена земляним валом, що пролягає поперек плоскогір'я, довжиною 76 м. Його висота коливається у межах 1,3–2,0 м, а ширина при основі сягає 9,0–12,0 м. На поверхні валу зафіксовано горизонтальний майданчик – терасу шириною 1,0–1,5 м та встановлено, що вал періодично через 13–16 м змінює напрямок то в одну, то у другу сторони на 4–5°. З зовнішнього боку вал оточений гостродонним ровом шириною у верхній частині 6,0–7,0 м і глибиною 0,8–1,3 м.

У місці найбільшої висотної відмітки у валі та рові зафіксовано розрив. Його ширина у верхній частині валу становить 4,5 м, а у нижній – 3,0 м. Довжина проїзду сягає 17,5 м. Між третьою та четвертою лініями укріплень знаходиться третій укріплений майдан площею 2,25 га. Його схили плавно спадають від гребеневої частини до берегів ярів. На поверхні майдану ознак давньої забудови не виявлено.

Четверта лінія укріплень міститься на віддалі 250 м в напрямку на захід від третьої, у місці, де від плоскогір'я бере початок мисовидний виступ. Він орієнтований у північно-західному напрямку і скерований стрілкою до правого високого берега Дністра. Довжина мису сягає 800 м, ширина коливається у межах 220–285 м.

Лінія укріплень представлена земляним валом, що пролягає за 20 м в напрямку на захід від висотної відмітки 323,4 м. Його прокладено поперек мису в напрямку північний схід – південний захід. Довжина валу сягає 225 м. У плані він має дугасту форму з плавно вигнутою назовні центральною частиною. Його протилежні сторони спадають по схилах мису до берегів ярів. Більша частина валу збереглась на висоту 2,0–2,75 м, а ширина його у підніжжі коливається у межах 3,5–17,5 м. На поверхні валу зафіксовано локальні підвищення, що межують із западинами. Ця ознака, можливо, вказує на наявність у валі пустотілих клітей, що використовувались як об'єкти, які виконували оборонну та господарську функції. Встановлено, що вал періодично на віддалі 11–15 м змінює свій напрямок то в одну, то в другу сторони на 4–

5°. Наприкінці валу, з півночі, біля його внутрішнього підніжжя зафіксовано ознаки решток трьох об'єктів, які, ймовірно, мали зв'язок з оборонною лінією. Першим є округлий майданчик діаметром 10,0 м та висотою 1,2–1,4 м над рівнем довкілля. Він має рівну горизонтальну поверхню та рівномірно ескарповані схили-відкоси.

Свою східною частиною він з'єднаний з внутрішнім схилом валу і утворює на його гребені суцільну рівну поверхню. Його зовнішні ознаки дають підстави для попередніх припущень, що він служив фундаментом вежі, з якої велись спостереження за північними схилами мису.

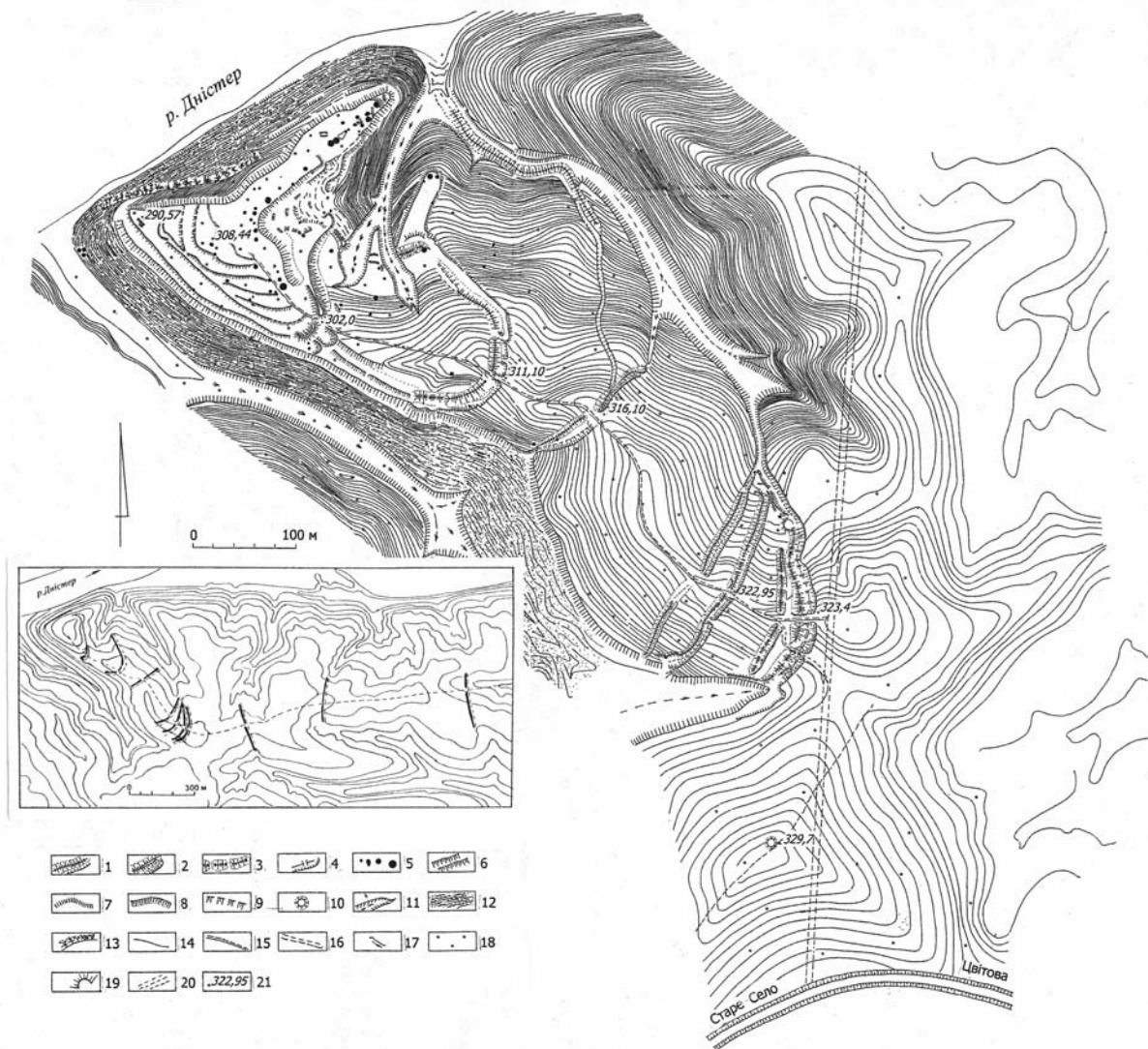

Рис. 6. План земляних укріплень городища V. А – план земляних укріплень городища в межах 4-ї – 10-ї ліній борони. 1 – земляний вал і рів; 2 – земляний вал з майданчиком-терасою на поверхні; 3 – земляний вал з уступом; 4 – греблеподібний насип у рові; 5 – западини; 6 – тераси; 7 – уступ; 8 – ескарповані схили; 9 – фрагменти ескарпованих схилів; 10 – курган; 11 – яр; 12 – стрімкі природні схили; 13 – скелястий берег; 14 – берегова лінія; 15 – лісова дорога; 16 – лісова просіка; 17 – джерело; 18 – лісонасадження; 19 – півокруглий майданчик-прибудова до валу; 20 – зруйнована частина валу; 21 – висотна відмітка.

Б – план-схема земляних укріплень городища-V в межах 1-ї та 10-ї ліній оборони
Fig. 6. Plan of earthen fortifications of hill-fort V

На віддалі 2,5 м в напрямку на північ зафіксовано рештки іншого майдану. Він має форму неправильного овалу 10,5×3 м і видовжений у напрямку схід-захід. Його поверхня рівна, горизонтальна, схили ескарповані рівномірним відкосом. Висота майдану сягає 0,8–0,9 м. Поруч знаходиться округла западина діаметром 3,0 м і глибиною 0,3 м. На південному схилі

мису біля внутрішнього підніжжя валу виявлено дві округлі западини діаметром 3,0–3,5 м та глибиною 0,3 м.

Зовнішнє підніжжя валу оточене ровом. Більша його частина, на північному схилі має гостродонний профіль. На південному схилі рів має плоске дно з горизонтально розміщеним майданчиком. Ширина рову коливається у межах 5,0–10,5 м, а глибина – 1,8–3,82 м. У рові, що має плоске дно, місцями знаходяться поперечні греблеподібні насипи, які, ймовірно, використовувались для стримування води, що набиралась у ровах від атмосферних опадів.

На місця давніх проїздів вказують розриви у валі та рові. Один із них знаходиться на гребеневій частині мису в районі висотної відмітки 322,8 м н.р.м. Його ширина у верхній частині валу становить 12,5 м, а біля підніжжя – 5 м. Довжина розриву сягає 25,0 м. На сліди іншого проїзду вказує розрив, зафіксований на віддалі 32,5 м південніше від описаного. Його ширина між верхньою частиною валу сягає 16 м, а біля підніжжя – 3,0 м.

Між внутрішнім підніжжям валу описаної лінії оборони та зовнішнім берегом наступної п'ятої лінії оборони знаходиться укріплений майдан дуже малої площі – 0,09 м². На його поверхні зафіксовано дві западини діаметром 2,0 м та глибиною 0,3 м.

На віддалі 160 м в напрямку на південь від південного краю земляного валу та шість метрів на північний захід від краю лісової дороги зафіксовано рештки курганного насипу висотою 1,5 м та діаметром при основі – 12 м (рис. 6).

П'ята лінія укріплень віддалена від четвертої на 25–27 м. Земляний вал, що пролягає поперек мису з півночі на південь, має довжину 116,5 м. Його висота змінюється у межах 0,6–1,6 м, а ширина при основі від 3,5 до 8,0 м. На північному схилі мису на віддалі 85 м вал дуже зруйнований. В окремих місцях на поверхні валу трапляються локальні підвищення, що межують з такими ж локальними западинами. Інколи спостерігається ступінчате пониження валу на окремих його ділянках на 0,8–1,0 м. Напрямок валу періодично через 12–16 м змінюється то в одну, то у другу сторони на 4–5°.

Східне підніжжя валу оточене ровом шириною 2,0–6,5 м та глибиною 0,8–1,10 м. На дні окремих ділянок рову зафіксовано поперечні греблеподібні насипи.

На місце проїзду на майдан вказує розрив у валі та рові, що знаходиться на гребеневій частині мису. Його ширина у верхній частині між протилежними сторонами валу становить 13,5 м, а у підніжжі – 8,25 м. Довжина розриву сягає 15,5 м. За валом розташований п'ятий укріплений майдан. Його площа становить близько 0,46 га. Поверхня майдану рівна, плавно нахилена від гребеневої частини мису у протилежні сторони – до півночі та півдня. Ознак давньої забудови на ній не виявлено.

Шоста лінія укріплень розташована на віддалі 35–68 м в напрямку на захід від попередньої. Основу її становить дугастий земляний вал, що пролягає з півночі на південь на віддаль 217,5 м. Його протилежні кінці завернуті до заходу. Вал зберігся на висоту від 0,8 до 4,3 м. Ширина його при основі становить 6,5–10,5 м. На гребені валу зафіксовано горизонтальний майданчик–терасу шириною близько 1,0 м. Місцями на валі простежуються ознаки ступінчатого уступу з періодичністю 12–17 м, а також періодична зміна напрямку валу через 13–16 м то в одну, то у другу сторони на 4–5°. У найвищій гребеневій частині мису внутрішній схил валу поруйнований. На його поверхні зафіксовано дві округлі западини діаметром 2,0 м та глибиною 0,3 м.

Зовнішнє підніжжя валу опоясує рів шириною 6,0–12,5 м і глибиною 0,5–1,8 м. На його дні на окремих ділянках зафіксовані поперечні греблеподібні насипи.

На гребеневій частині мису у валі та рові знаходиться розрив, що вказує на місце давнього проїзду. Його ширина між протилежними сторонами валу у верхній частині сягає 10 м, а біля підніжжя валу – 6,0 м. Довжина розриву сягає 15,5 м. За валом знаходиться шостий укріплений майдан площею 0,43 га.

Сьома лінія укріплень розташована на віддалі 30–45 м на захід від попередньої. Вона представлена земляним валом, що пролягає поперек мису з північного сходу на південний захід на віддаль 195 м. Його протилежні кінці спадають до берегів ярів. Вал зберігся на висоту 0,9–

3,0 м. Ширина його біля підніжжя становить 4,5–8,0 м. На його гребеневій частині зафіксовано горизонтальний майданчик–терасу шириною 1,0 м.

Вздовж зовнішнього підніжжя валу пролягає дуже замулений рів. Його ширина коливається у межах 2,0–6,0 м, а глибина – 0,5–1,2 м.

На гребеневій частині мису, у валі та рові є розрив, що вказує на місце давнього проїзду. Проте ширину проїзду не вдалося встановити з огляду на те, що частина валу, яка пролягає від гребеневої частини в напрямку на захід на віддалі 25 м, повністю зруйнована лісогосподарськими роботами. За валом міститься сьомий укріплений майдан площею 4,6 га. Він має форму неправильного прямокутника 240×190 м. З південного сходу та північного заходу його обмежують паралельно розміщені лінії валів, а з північного сходу та південного заходу стрімкі схили мису.

Восьма лінія укріплень представлена земляним валом, прокладеним поперек мису з північного сходу на південний захід на віддаль 150 м. Він віддалений на 200 м в напрямку на північний захід від валу сьомої лінії укріплень. Вал від гребеневої частини мису спадає по його протилежних схилах і кінцями сягає верхів'їв ярів, що беруть свій початок на берегах плоскогір'я. На краю північно-східного схилу вал описує дугу і закінчується біля верхів'я яру. Стан його збереження незадовільний, через що його висота сягає 0,9–1,2 м, а ширина біля підніжжя 8–10 м. Вал з періодичністю через 13–16 м змінює свій напрямок то в одну, то у другу сторони на 4–5°. На поверхні частини валу, що пролягає по південно-західному схилі плоскогір'я, зафіксовано округлу западину діаметром 3,0 м і глибиною 0,3 м. Аналогічна западина зафіксована біля внутрішнього підніжжя валу на віддалі 22 м нижче по схилу.

Вздовж зовнішнього підніжжя валу з південно-східної сторони пролягає рів, що має гостродонний профіль. Його ширина у різних місцях коливається у межах 4,0–13 м, а глибина – 0,8–1,0 м.

На місце давнього проїзду вказує розрив у валі та рові, що міститься на гребеневій частині мису. Його ширина у верхній частині становить 13 м, а біля підніжжя – 3,5 м. Загальна довжина розриву – 20 м.

Восьмий укріплений майдан площею 4,2 га має форму неправильного прямокутника. Його поверхня достатньо рівна, плавно нахилена у північному та у північно-західному напрямках.

Зі східного боку майдан захищений природними схилами мису, а з заходу – стрімкими ескарпованими схилами плоскогір'я. Від напільної сторони майдан укріплений земляним валом, що бере свій початок в районі висоти 278,0 м і пролягає вздовж північно-східного схилу плоскогір'я на віддаль 220 м. У цьому місці зафіксовано групу округлих западин діаметром 2,5–4,5 м і глибиною 0,3 м, які вказують на місцезнаходження заглиблених об'єктів житлово-господарського, а можливо, військового призначення.

Дев'ята лінія укріплень представлена потужним земляним валом, що у плані має підковоподібну форму і пролягає з півночі на південь на віддаль 282,5 м. Він бере свій початок від правого високого берега яру в районі висотної відмітки 285,76 м і пролягає у східному напрямку на віддаль 30 м, після чого змінює кут і звертає у напрямку північний захід – південний схід, де підіймається північним схилом до гребеневої частини плоскогір'я. Далі вал пролягає по південному схилу і через 70,0 м звертає у західному напрямку. Його висота коливається в межах 1,6–5,6 м, а ширина при основі – 11,5–13,7 м. На більшій частині гребеня валу зафіксовано горизонтальний майданчик-терасу, шириною 1,0–1,5 м. У північній частині валу, де він описує кут 98°, на його поверхні знаходиться округла западина діаметром 5 м і глибиною 0,5 м. Інша западина, діаметром 3,0 м та глибиною 0,4 м зафіксована на поверхні валу ліворуч проїзду (рис. 6).

Вздовж зовнішнього підніжжя валу пролягає рів, який зберігся у різних місцях порізному. Його ширина сягає 12 м. Південна частина рову переходить у штучну терасу шириною 4,0 м, що вирізана у схилі гори.

Приблизно у середній частині оборонного поясу зафіксовано два розриви у валі та рові, які вказують на місця давніх проїздів. Перший знаходиться у найвищій гребеневій частині

мису. Його ширина у верхній частині валу становить 13,5 м, а у нижній – 5 м. Віддаль між берегами ровів сягає 6,5 м. Загальна довжина давнього проїзду становить 21 м. Інший розрив знаходиться на віддалі 39,5 м в напрямку на північ. Він має ширину у верхній частині валу 9,5 м, біля підніжжя – 4,0 м, а у місці розриву рову – 3,7 м. Зовнішній берег валу оточений штучною терасою з ескарпованим уступом. Вона простягається у північному напрямку вниз по схилу плоскогір'я на віддаль 70 м, описує півколо і повертає у зворотному напрямку, сягаючи початку валу та стрімкого берега яру. Таким чином, за рахунок ескарпування схилів утворився укріплений майданчик 70,0×22,5 м, який найбільш ймовірно виконував оборонну функцію на підступах до валу. На користь цього припущення свідчать чотири западини, розташовані у його межах. Три із них знаходяться на його північно-східному краї і, очевидно, вказують на місцезнаходження веж, що контролювали підступи до майдану городища. Дві більші западини мають діаметр 5,0 м. Їх плавно нахилені до середини стінки і переходять у плоске напівсферичне дно, що залягає на глибині 0,3 м нижче рівня сучасної поверхні. На рештки аналогічних заглиблених об'єктів, вказують западини, розташовані в уступі тераси, яка оточує земляний вал. Окрім описаних западин, на території дев'ятого укріпленого майдану, що має площу близько 2,5 га, виявлено та обстежено десять заглиблених об'єктів різної величини та конфігурації.

Десята лінія укріплень городища представлена земляним валом, що оточує головний майдан городища з напільної південно-східної сторони. Вал у плані має напівкруглу форму і пролягає в напрямку північ-південь на віддаль 82,5 м. Його висота над рівнем давнього горизонту сягає 2,7–3,54 м, а ширина при основі – 12,5 м. На поверхні валу зафіксовано горизонтальний майданчик-терасу шириною 2,5 м. Далі у північному напрямі вал плавно переходить у терасу довжиною 65 м, яка з зовнішнього боку має стрімкий, ескарпований уступ, звернутий у східному напрямку. Вздовж зовнішнього підніжжя валу знаходиться рів шириною 15–20 м і глибиною 3,48–5,37 м. На окремих його ділянках на дні зафіксовано горизонтальні майданчики шириною 17,5 м, що чергуються з греблеподібними насипами, розташованими поперек рову.

На гребеневій частині мису зафіксовано розрив у валі та рові, що вказує на місце давнього проїзду. Ширина розриву між валом у верхній частині становить 9,5 м, а біля підніжжя – 2,0 м, а ширина розриву між берегами рову – 3,5–7,5 м. Описаний проїзд сягає довжини 34,5 м. У його довкіллі на віддалі 25–38 м зафіксовано рештки 13 заглиблених об'єктів. Вони представлені западинами округлої та овальної форми, діаметром 1,5–4,5 м з плавно нахиленими до середини стінками та плоским напівсферичним дном, що знаходиться на глибині 0,2–0,5 м нижче рівня сучасної поверхні.

За описаним валом на стріліці мису знаходиться головний укріплений майдан городища площею близько 2,4 га. Його граничні висотні відмітки становлять 264,76–310,92 м н.р.м. У плані майдан має форму неправильного овалу 90×215 м видовженого у напрямку північний захід – південний схід. Від нього у північно-східному напрямку простягається вузький відгалужений мисовидний виступ довжиною 185 м та шириною 23–27 м. На межі описаних складових частин майдану в районі висотної відмітки 310,92 м н.р.м. зафіксовано підвищення неправильної трикутної форми 25×45 м, від якого починається плавний нахил головного укріпленого майдану городища у протилежні сторони. Вздовж більшої частини периметру майдан межує зі стрімкими, ескарпованими схилами мису. На його поверхні зафіксовані рештки різноманітних житлово-господарських та інженерних об'єктів. Це штучні тераси, ескарпи та западини різної конфігурації. Найбільшу групу об'єктів становлять западини округлої в плані форми. Їх кількість сягає близько сотні. Вони мають різний діаметр від 1,5 до 7,0 м. Стінки западин плавно нахилені до середини і переходять у плоске напівсферичне дно, що залягає на глибині 0,2–0,4 м нижче рівня сучасної поверхні. Меншу кількість становлять западини, що мають неправильну геометричну форму та великі розміри. На поверхні майдану городища зафіксовано велику кількість терас, різноманітних уступів з ескарпованими берегами, що, безумовно, вказує на активну господарську діяльність його жителів.

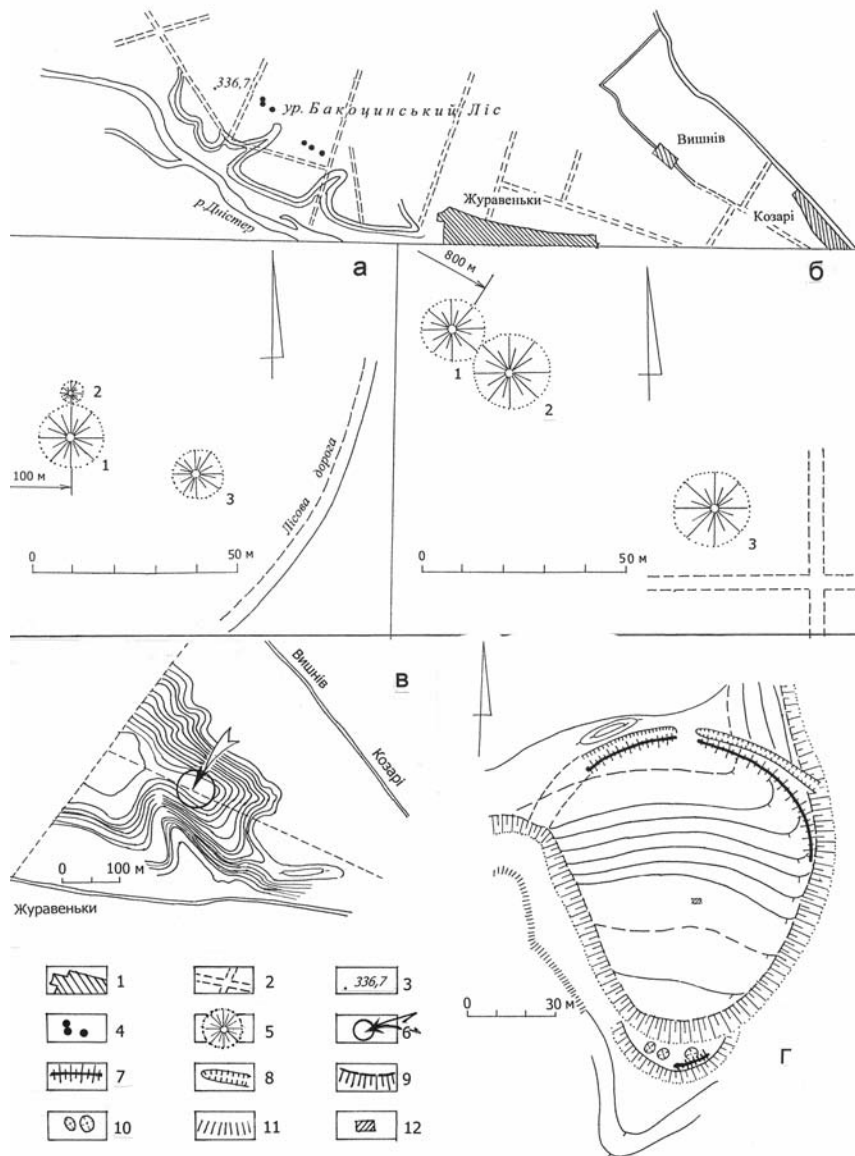

Рис. 7. План-схема розташування археологічних об'єктів в урочищі Бакоциньський ліс. А – група курганів I; Б – група курганів II; В – місце розташування городища; Г – план земляних укріплень городища на околиці с. Козарі. 1 – територія населеного пункту; 2 – лісові просіки; 3 – висотна відмітка; 4 – місцезнаходження групи курганів; 5 – курган; 6 – вказівник місцезнаходження городища; 7 – земляний вал; 8 – рів; 9 – ескарпований схил; 10 – западини; 11 – природний стрімкий схил; 12 – давній розкоп

Fig. 7. Schematic plan of location of archaeological objects in Bakocyns'kyi Lis Place

Паралельно з дослідженнями описаних городищ Верхньодністрянська археологічна експедиція Інституту народознавства НАН України провела пошукові роботи на лівому березі Дністра в урочищі Бакоциньський Ліс, де було виявлено дві групи курганів та городище у с. Козарі (рис. 1, 7).

Курганна група I складається з трьох курганів, що знаходяться на віддалі 2,5 км на південний схід від південної околиці с. Новошини Рогатинського району Івано-Франківської області (рис. 7а). Курган 1 віддалений на 100 м в напрямку на схід від висотної відмітки 336,7 м н.р.м. має висоту 1,5 м і діаметр біля підніжжя 15–16 м. Його вершина знаходиться у центральній частині насипу. На поверхні насипу зафіксовано яму розміром 2×2 м і глибиною близько 1,0 м. Курган 2 висотою 0,8 м і діаметром близько 0,6 м примикає з півночі до

підніжжя кургану І. Курган 3 висотою 1,20 м і діаметром при основі близько 12 м знаходиться на віддалі 17–18 м на південний схід від кургану І. Центральна частина його насипу зміщена у західному напрямку.

Курганна група II складається з трьох курганів, розташованих на віддалі 800 м в напрямку на південний схід від висотної відмітки 336,7 м н.р.м. та ліворуч перехрестя лісових просік (рис. 7б). Кургани розташовані в ряд по лінії північний захід – південний схід. Курган 1 має висоту 1,4 м та діаметр при основі 15 м. Його вершина розташована у центрі насипу. Курган 2 знаходиться у південно-східному напрямку і своїм підніжжям з'єднаний з курганом 1. Його висота сягає 1,6 м, а діаметр при основі – 18 м. Курган 3 знаходиться на віддалі близько 40 м в напрямку на південний схід від кургану 2. Його висота становить 1,6 м, а діаметр при основі 18 м. Найвища поверхня знаходиться у центрі насипу. Тут також зафіксовано яму 2×2 м та глибиною 1,0 м [Корчинський, 1994, с. 20, 21].

Городище на околиці с. Козарі Рогатинського району Івано-Франківської області було виявлене В. Пуздерком у 1995 р. Воно знаходиться на віддалі 1,0 км в напрямку на захід від розгалуження доріг, що провадять до сіл Вишнів – Козарі – Журавеньки (рис. 7в). Городище розташоване на мисоподібному виступі лівого високого берега р. Дністер. Його укріплений майдан площею 0,78 га має неправильну овальну форму 80×100 м в плані і розташований на мисоподібному виступі на висоті близько 300 м н.р.м. і 70 м над рівнем долини. Городище належить до типу складних мисових городищ і має два укріплені майдани.

Від напільного боку городище укріплене дугастим земляним валом і ровом, які протилежними кінцями вписуються у схили мису, що переходять у яри. Іншу частину периметра майдану окреслює стрімкий уступ, що переходить у схили мису. Довжина валу становить 70 м, висота – 0,4 м, а ширина біля підніжжя – 8,0 м. Ззовні вал оточений ровом, ширина якого коливається у межах 3,0–4,0 м, а його глибина сягає 0,3 м. Західна частина укріпленої лінії є більш виразнішою. Тут добре окреслюються вал і рів на віддалі 35 м. У центральній частині валу знаходиться розрив у валі та рові, який вказує на місце давнього проїзду, ширина якого сягає 10 м (рис. 7з).

Укріплений майдан городища охоплює всю поверхню мису і топографічно складається з двох терас, що мають незначний перепад у висоті (близько 1,5 м). Поверхня майдану досить рівна і нахилена до півдня приблизно на 10°. Верхня тераса розмірами 25×90 м в плані має форму півкруга, нижня – 50×65 м – форму еліпса. Нижня тераса на східній, південній та західній ділянках переходить у стрімкий схил. На його краю на віддалі 5,0–6,0 м нижче рівня укріпленого майданчика окреслюється контур ще однієї тераси штучного походження довжиною 25 м і шириною 5,0–6,0 м, котра охоплює схил у південній та західній його частинах. Уздовж її краю простежується контур земляного валу довжиною близько 8 м, висотою 0,4 м та шириною біля підніжжя 5,0 м. На описаній терасі зафіксовано три округлі западини діаметром 1,5–3,5 м. і глибиною 0,3–0,4 м.

В напрямку на північний захід від городища на віддалі 250 м виявлено сліди поселення, що займає вершину плато. На його території зафіксовано 15 западин. Всі вони розташовані кучно на площі 60×100 м. У західній частині поселення зафіксовано дві западини, що мають вісімкоподібну форму. У західному напрямку від поселення зафіксовано вал довжиною 120 м, висотою 1,2 м та шириною при основі 4,0 м. Він пролягає у напрямку північний схід – південний захід і у центральній частині має розрив шириною близько 3,0 м, що вказує на місце давнього проїзду. На території городища та в його околицях не виявлено археологічних матеріалів, які б вказували на час функціонування пам'ятки [Корчинський, 1996, с. 19, 20].

Підсумовуючи результати дослідження описаного комплексу пам'яток, автор приходить до висновку, що городища є унікальною пам'яткою давньої української історії та культури, а їх відкриття – вагомим внеском учених у скарбницю археологічної науки.

Автор свідомий того, що археологічні дослідження унікального комплексу пам'яток перебувають лише на початковій стадії, а тому розкриття його значення, місця та ролі у культурному та історичному процесі означеного регіону – справа майбутніх наукових

досліджень. І все ж отриманий та систематизований багатий матеріал уже сьогодні дає змогу зробити певні висновки.

Перші поселення на досліджуваній території виникають ще в епоху енеоліту, найбільш ймовірно, у середині IV тис. до н.е і належать носіям культури лійчастого посуду. На це вказують уламки глиняного ліпного посуду та крем'яні знаряддя праці, ножеподібні пластини, виявлені у шурфах та зачистках ям. Слід зазначити, енеолітичне поселення на городищі III є найбільш віддаленою на південь пам'яткою культури лійчастого посуду.

Господарську діяльність людини у ранньозалізному віці репрезентують матеріали черепинсько-лагодівського типу. Вони представлені уламками глиняного посуду та крем'яним інвентарем, що знайдені на городищах III і V.

Епоха раннього середньовіччя представлена рештками п'яти компактно розміщених укріплених поселень-городищ, розташованих на високих мисоподібних виступах правого скелястого берега р. Дністер. Складення точних тахеометричних планів городищ у мірилах 1:2000 та 1:500 дало змогу: детально вивчити характер оборонних ліній, властивості організації оборони, традиції оборонного будівництва у їх зв'язку з топографією мікрорегіону, а також встановити укріплену площу городищ.

Отримані матеріали дають також важливі дані про характер будівництва земляних укріплень, різновидів валів та ровів, а також характеризують місця давніх проїздів на майдани городищ.

Важливе значення для подальшого вивчення соціального змісту давніх укріплених поселень має характер забудови укріплених майданів. На описаних городищах вона має різну густоту і представлена, переважно, у вигляді западин, які мають різні форми, типи, величини, а також різну глибину. Усе це дає підстави попередньо прогнозувати різноманітність типів будівель житлово-господарського та оборонного комплексу. Окрім того, у межах укріплень городищ зафіксовано поодинокі кургани. Їхні ознаки, такі як незначна висота та діаметр при основі, дають попередні підстави віднести їх до епохи раннього середньовіччя.

Археологічний матеріал, отриманий шляхом шурфувань та зачисток стінок ям, берегів ярів, представлений, переважно, дуже фрагментованими уламками ранньосередньовічного глиняного посуду, виготовленого на гончарному крузі. Керамічна маса, з якої було виготовлено посуд, приготувана з добре відмудленої глини, до якої додавали дрібний просіяний пісок. Інколи у масі трапляються включення крупнозернистого кварциту. Посуд переважно має бурий колір, рівномірно випалений, крихкий на злам. На поверхні окремих фрагментів зафіксовано сліди орнаменту у вигляді поодинокі чи багаторядної хвильки, нанесеної по сирій поверхні посудини гострим інструментом чи гребінцевим штампиком. Вінця горщиків мають заокруглений, косозрізаний та манжетоподібний край. Усі ознаки дають підставу попередньо датувати описаний керамічний комплекс IX – початком XI ст., а відтак цим часом датувати період функціонування укріплених поселень.

Описані городища I–V, що знаходяться між селами Которини, Старе Село, Цвітова є рештками типових ранньосередньовічних укріплених поселень IX – початку XI ст., що належали давньому українському населенню карпатських хорватів. Вони дуже близькі за своїми ознаками (характер оборонних ліній, будівництво земляних укріплень, особливості забудови укріплених майданів та ін.) до уже добре досліджених городищ у Верхньому Подністров'ї, як у селах Стільську, Підгородищі, Ганачівці, Корчівці, Рокитному, Добростанах та у м. Жидачеві. Окрім того, на городищі I наявні пізніші нашарування пов'язані зі спорудженням на місці давнього городища пізньофеодалного замку XIV–XV ст.

ЛІТЕРАТУРА

Корчинський О. М.

- 1994 Науковий звіт загону по дослідженню городищ Верхньодністрянської археологічної експедиції Інституту народознавства НАН України у 1993 році. – Львів. – С. 6–20, 45–48.
- 1996 Звіт про підсумки археологічних робіт Верхньодністрянської археологічної експедиції Інституту народознавства НАН України у 1995 році. – Львів. – С. 1–22, 47–89.

Корчинський О. Середньовічні городища на околицях сіл...

- 1997 Звіт про підсумки археологічних досліджень Верхньодністрянської археологічної експедиції Інституту народознавства НАН України у 1996 році. – Львів. – С. 23–37.
2007 Городище в селі Стільське на Львівщині (Короткий підсумок досліджень) // Записки НТШ. Праці Археологічної комісії. – Львів. – Том ССLIII. – С. 490–510.

Оприск В. Г.

- 1984 Которинські городища // Матеріали до зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. – Київ. – Вип. I. – С. 54, 55.

Опрыск В. Г., Дрогобыцкий И. Н., Мартынов М. В.

- 1979 Городища у с. Которыно // АО 1978 года. – Москва. – С. 379–380.

Orest KORCHYNS'KYJ

MEDIEVAL HILL-FORTS AT THE NEIGHBORHOOD OF VILLAGES OF
KOTORYNY, STARE SELO, TSVITOVA

The first attempt of detailed publication of materials of field archaeological researches of the unique archaeological complex of five compact Early Medieval hill-forts from IX–X centuries obtained by an author in 1993, 1995 and 1996 is made at this article.

Main attention is paid to the results of the first stage of scientific researches: precise definition of location of complex of monuments, character of the defensive fortifications, their component parts, and features of area construction.

Basing on findings, the author makes an attempt of generalization of results of researches of medieval hill-forts from IX–X centuries, which are located between the villages of Kotoryny, Stare Selo, Tsvitova, which belonged to Early Medieval formation of annalistic (Carpathians) Croats.